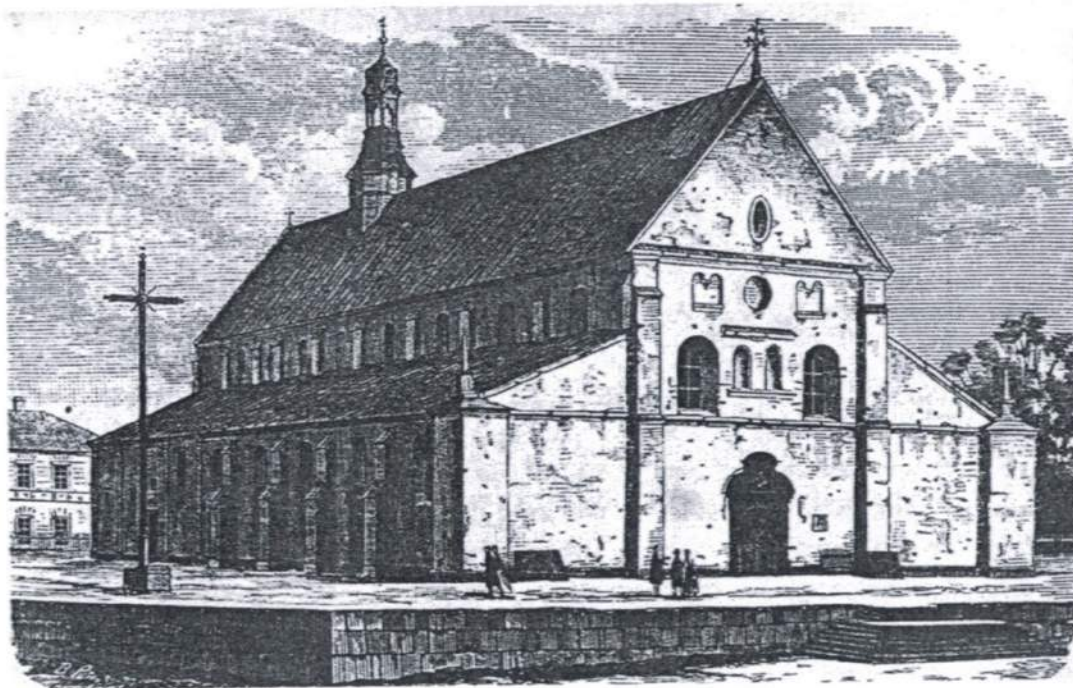

Barbara Maria Gawęcka

Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu

Prace Franciszka Ksawerego Kowalskiego i Faustyna Cenglera przy katedrze w Kielcach w latach 1869–1872

Przyczyną prac budowlanych przy kolegiacie¹ kieleckiej, rozpoczętych pod koniec lat sześćdziesiątych XIX w. były straty poniesione na skutek wichury i zerwania przezeń dachu kościoła (il. 1). W piśmie z dnia 8 grudnia 1868 r. do Magistratu Dozór Kościoła Parafialnego Kieleckiego donosił: „W dniu wczorajszym pomiędzy godziną czwartą a dziewiątą po południu powstała burza wietrzna z grzmiotem i błyskawicą z strony południowej zerwała na kościele kolegiaty dach blaszany²”. Dalej czytamy, iż to wszystko „potrzebuie nagley reparacyi a przynaj-

Il. 1. Elewacja zachodnia ówczesnej kolegiaty kieleckiej przed przebudową, drzeworyt z 1870 r., fot. za: „Kłosa” Tom XI, 269 (1870), s. 116

¹ W latach 1869–1872 świątynia nie pełniła funkcji katedry, jednakże często w dokumentach archiwalnych, dotyczących m.in. powyższej restauracji mowa jest o katedrze, dlatego w powyższym artykule pojawiać się będą oba terminy.

² Archiwum Państwowe w Kielcach, Akta miasta Kielce (dalej jako APK, AmK), sygn. 182, k. 6.

mniej zabezpieczenia sklepień kościelnych aby te (...) nie nasiąkły (...)”³. Nie poprzestano jednak tylko na naprawie dachu. Przebudowano także dzwonnice, wzniesiono nową sygnaturkę oraz elewacje boczne – nadając im neobarokowy wygląd, pokryto dachy blachą angielską, uporządkowano cmentarz wokół kościoła, wykonywano prace malarskie, stolarskie, szklarskie a nawet przeprowadzono konserwację obrazów. Można zatem zadać pytanie, w jakim stopniu prace te były jedynie naprawą zniszczeń spowodowanych przez burzę, a w jakim upiększeniem czy nawet podniesieniem rangi budowli, która mimo iż w tamtych latach nie pełniła funkcji katedry, to nadal była najważniejszą świątynią dla części diecezji karkowskiej mieszczącej się w Królestwie Polskim⁴.

Z drugiej zaś strony można zapytać, czy przebudowa kościoła miała jakiś oddźwięk polityczny? Należy pamiętać o tym, że 31 grudnia 1866 r. wprowadzono nowy podział administracyjny kraju. Utworzono 10 guberni, m.in. kielecką. Kielce, podobnie jak pozostałe stolice guberni zostały wyłączone spod kompetencji naczelników powiatowych i podporządkowane bezpośrednio urzędowi gubernialnym⁵. W latach 1867–1870 w pobliżu dzisiejszej katedry, wzniesiono cerkiew prawosławną⁶.

Skład Komitetu Restauracji Kościoła Katedralnego podaje, w swojej publikacji z 1872 r., ks. Władysław Siarkowski, pisze: „Komitet do restauracji w mowie będącej świątyni składał się z następujących członków: 1. Wgo Gorpacewicza Naczelnika powiatu Kieleckiego: 2. Ks. Kanonika Ćwiklińskiego. 3. W. Ksawerego Kowalskiego, budowniczego Gubernijalnego. 4. W. Augustynowicza Prezydenta Miasta Kielc. 5. Antoniego Bogdańskiego obywatela miasta 6. Modździeńskiego obywatela 7. Czaplickiego Inżyniera 8. Chołdakowskiego obywatela”⁷. Z artykułu, pt. *Katedra kielecka*, który ukazał się na łamach „Gazety Kieleckiej” w 1900 r., dowiadujemy się, że „restauracja w latach siedemdziesiątych, dokonana na schyłku życia ks. Biskupa Majerczaka, pociągnęła za sobą wydatek 27,000 rubli, w większej połowie pochodzący z sum wyasygnowanych przez skarb, ze specjalnych funduszy kościelnych”⁸. Przebudowana świątynia robiła duże wrażenia na współczesnych (il. 2). W „Gazecie Kieleckiej” z roku 1870, czytamy:

³ APK, AmK, sygn. 182, k. 7.

⁴ ks. Bolesław Kumor, *Organizacja terytorialna diecezji kieleckiej*, [w:] *Nasza Przeszłość. Studia z dziejów Kościoła i kultury katolickiej w Polsce*, pod red. Ks. Alfonsa Schletza C.M., s. 187-232; ks. Tomasz Wróbel, *Zarys historii diecezji kieleckiej*, [w:] „Kielecki Przegląd Diecezjalny. Organ Urzędowy Kieleckiej Kurii Diecezjalnej”, Rocznik LVIII, wrzesień–październik, 5 (1982), s. 204–243.

⁵ Jarosław Swajdo, *Między Wisłą a Pilicą. Dzieje podziałów administracyjnych w regionie kielecko-radomskim do 1975 r.*, Kielce 2005, s. 18.

⁶ Jan Leszek Adamczyk, *Wzgórze zamkowe w Kielcach*, Kielce 1991, s. 121.

⁷ ks. Władysława Siarkowskiego, *Groby kościoła N. Maryji Panny w Kielcach i Bulla Erekcyjna Dyecezyji i Katedry Kieleckiej*, Warszawa 1872, s. 8.

⁸ *Katedra kielecka*, „Gazeta Kielecka”, 29 (1900), s. 1.

[kościół] „odnowiony w roku zeszłym i bieżącym za staraniem nieodżałowanej pamięci zmarłego właśnie w tych dniach Ks. Majerczaka biskupa, który hojnie do tego się przyłożył i niezmordowanymi zabiegami Ks. Kanonika Ćwiklińskiego, przykryty nowym dachem z blachy pobielanej i przyozdobiony w piękne dwa frontony odpowiedniego stylu, dziwnie uroczyste obudza wrażenie (...)”⁹.

Przebudową świątyni zajął się architekt Franciszek Ksawery Kowalski (1827–1903)¹⁰. Urodził się w Lublinie, a z *Listy Stanu Służby Franciszka Ksawerego Kowalskiego Budowniczego w Księstwie Łowickiem* z 1864 r., dowiadujemy się, że ukończył on „w roku 1844 Kurs nauk w Gimnazjum Gubernialnym Lubelskiem, a następnie w roku 1848; – kurs nauk w Szkole Sztuk Pięknych w Warszawie w Oddziale Architektury. [Następnie przyjęty został] na Aplikację do Biura Kommissyi Rządowej Spraw Wewnętrznych i Duchowych po części Budownictwa, z przeznaczeniem pracowania przy Budowniczym Rządowym”¹¹. W 1849 r. otrzymał tytuł budowniczego kl. I, w krótkim czasie podwyższył swoje kwalifikacje zdając egzamin na budowniczego kl. II i otrzymał uprawnienia do wolnej praktyki. W 1854 r. objął stanowisko budowniczego Księstwa Łowickiego. W 1864 r. otrzymał posadę budowniczego pow. kieleckiego i od 1867 r. (od czasu utworzenia guberni kieleckiej) pełnił funkcję budowniczego gubernialnego. Od 1866 r. kierował Wydziałem Budowlanym rządu gubernialnego¹². Z uwagi na to, że był budowniczym gubernialnym – sam sobie zatwierdzał projekty. W pewnym okresie wręcz zmonopolizował projektowanie bardziej reprezentacyjnych gmachów, głównie użyteczności publicznej. Z ważniejszych prac Kowalskiego zrealizowanych na terenie Kielc, wymienić należy: nadzór na remoncie tzw. gmachu Leonarda (1866), pomiar wzgórza zamkowego i pałacu biskupiego (1866), kierowanie restauracją oraz przebudową kolegiaty i pałacu biskupiego (1869–1872), projekt epitafium ks. bp. Macieja Majerczaka (1871), projekt odbudowy i przebudowy spalonego w 1873 r. gmachu Magistratu (1875), projekt hotelu i teatru „Ludwika” – obecny teatr im. S. Żeromskiego (1877), projekt browaru Stumphy (1878), projekt i nadzór nad rozszerzeniem „starego” cmentarza (1881–1885), projekt i nadzór nad przebudową i rozbudową kościoła św. Wojciecha (1889), projekt wieżyczki na kościele św. Trójcy (1889), itd.¹³.

⁹ A. K., *Kielce*, „Gazeta Kielecka”, 2 (1870), s. 10.

¹⁰ Jerzy Szczepański, *Kielecki słownik biograficzny. Architekci i budowniczowie. Materiały*, Warszawa–Kraków 1990, s. 74.

¹¹ *Lista Stanu Służby Franciszka Ksawerego Kowalskiego Budowniczego w Księstwie Łowickiem ułożona w Łyszkowicach dnia 25/7 Mca Kwietnia/Maja 1864 roku*, APK, Rząd Gubernialny Kielecki (dalej RGK), sygn. 924, k. 70.

¹² J. Szczepański, *Kielecki słownik biograficzny...*, s. 75; Pismo z Administracji Księstwa Łowickiego z 1865 r., APK, RGK, sygn. 924, k. 250.

¹³ J. Szczepański, *Kielecki słownik biograficzny...*, s. 75–76.

Franciszek Ksawery Kowalski zaprojektował m.in. sygnaturkę i fasady katedry kieleckiej. Po śmierci bp. Majerczaka, wykonał projekt jego epitafium, który został wykonany przez Faustyna Cenglera i dziś znajduje się w północnej nawie świątyni. Rzeźby na zachodnią fasadę kościoła oraz na naroża dzwonnicy wykonał Faustyn Cengler (1828–1886), który urodził się w Krakowie i w tym też mieście, w latach 1841–1843, studiował rzeźbę w Szkole Sztuk Pięknych u Karola Ceptowskiego. Praktykował także u złotnika Stanisława Westwalewicza. Na dalsze studia wyjechał do Drezna, z powodów politycznych wrócił do Krakowa i kontynuował studia w Szkole Sztuk Pięknych do 1850 r.¹⁴ Dalszą naukę pobierał w Wiedniu w Akademii Sztuk Pięknych. W pracowni Antona Fernkorna wykonał kilka monumentalnych rzeźb z modeli mistrza, m.in. konny pomnik arcyksięcia Karola. Zwiedził Monachium i Paryż, a w końcu 1858 r. przyjechał do Warszawy, gdzie założył własną pracownię¹⁵. Jak pisał w 1937 r. Eugeniusz Piasecki, artysta „działalność swą nagiął ku rzeźbie budowlanej, sztukatorstwu i kamieniarstwu, modelując i kując figury dekoracyjne na gmachy i na nagrobki”¹⁶. Faustyn Cengler wykonywał rzeźby dekoracyjno-architektoniczne, ozdabiające między innymi fasadę pałacu w Ursynowie (1859), pawilony Uniwersytetu (1860–1864), dom Beyera przy Krakowskim Przedmieściu (1864), kamienicę na rogu Żurawskiej i Marszałkowskiej (1864), kamienicę kupca Maringe’a przy pl. Zielonym (1866), gmach Ochrony Mikołajewskiej przy ul. Zakroczymskiej (1867), itd. Wykonał także szereg portretów (popiersi, medalionów). W nowej Sali Towarzystwa Zachęty Sztuk Pięknych, w kolumnadzie pobernardyńskiej, wykonał medalion z wizerunkiem Daniela Chodowieckiego (1870), zaś dla szpitala św. Rocha przy Krakowskim Przedmieściu 2 medaliony z profilami doktorów Józefa Czekierskiego i Wilhelma Malcza (1871). Pracował przy dekoracji pałaców w Lubstowie (1868) i w Krasnem (1863–1875). Rzeźby Cenglera ozdabiały także warszawskie kościoły: w Wilanowie (1859), na Woli (1860), Wszystkich Świętych na Grzybowie (1874–1877), NMP na Nowym Mieście (1883), św. Piotra i Pawła na Koszykach (1885) i inne. Wykonał również wiele pomników nagrobnych, na uwagę zasługują całopostaciowe nagrobki dziecięce. Na warszawskich Powązkach znajdują się między innymi kamienne pomniki: Jadwisi Leśniewskiej (1861), Apolonii Ranickiej (1863), rodzeństwa Bohuszów (1869) i Tyrchowskich (1872). Jego nagrobki są także w Międzyzrze-

¹⁴ Dariusz Kaczmarczyk, *Cengler Juliusz Faustyn*, (hasło w:) *Słownik Artystów Polskich i obcych w Polsce działających. Malarze Rzeźbiarze Graficy*, t. I, A-C, red. Jolanta Maurin-Białostocka, Hanna Bartnicka-Górska, Janusza Derwojed, Hanna Kubaszewska, Bożena Majewska-Maszkowska, Aleksandra Melbechowska-Luty, Zuzanna Pruszyńska, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1971, s. 297–298, tu: s. 297.

¹⁵ Maria Irena Kwiatkowska, *Rzeźbiarze warszawscy XIX wieku*, Warszawa 1995, s. 207.

¹⁶ Zygmunt Batowski, *Cengler Faustyn*, (hasło w:) *Polski Słownik Biograficzny*, t. III, red. Władysław Konopczyński, Kraków 1937, s. 227–228, tu: s. 228.

Il. 3. *Święty Józef z Dzieciątkiem Jezus*, ok.1870 r., fasada wschodnia katedry w Kielcach, fot. Barbara Maria Gawęcka, 2010 r.

czu, w Piotrkowie, w Hancewiczach nad Bugiem, na Wołyniu w okolicach Żytomierza. W 1875 r. pokazał w Towarzystwie Zachęty Sztuk Pięknych gipsowe modele kilku nagrobków. Faustyn Cengler był również krytykiem rzeźby, w latach 1867–1875 publikował sprawozdania w „Kalendarzu Polskim Ilustrowanym” Jana Jaworskiego. Był także pedagogiem. Pracował w Instytucie Głuchoniemych i Ociemniałych¹⁷. Na przełomie kwietnia i maja 1870 r. Faustyn Cengler podpisał umowę z *Komitetem Restauracji Kościoła Katedralnego*, w której zobowiązał się: „a) Wykonać 4 Figury Ewangelistów na rogi

dzwonnicy przy zejściu się kwadratu z ośmiokątem, wraz z piedestałami, jednym kwadratowym, drugim okrągłym – Robota ta wykonana będzie z kamienia pińczowskiego. b) Płaskorzeźbę z fronta kościoła wyobrażającą Niepokalane Poczęcie Matki Boskiej z glorią i gwiazdami złożonemi, stojącą na globusie z wężem i półksiężycem – jak również na frontonie półfigury wyobrażającej Pana Jezusa błogosławiącego świat – tudzież 2 [dwóch] aniołków w okrągłych wnękach. - Robota ta ma być wykonana z gipsu”¹⁸. Komitet zobowiązał się dostarczyć konieczne materiały. Za wykonane rzeźby artysta miał mieć wypłacone 600 rubli i miał je wykonać w przeciągu 6 tygodni¹⁹.

Płaskorzeźba ukazująca św. Józefa z dzieciątkiem Jezus, znajdująca się na wschodniej fasadzie kościoła, przypisywana jest F. Cenglerowi (il. 3). W Archiwum Diecezjalnym w Kielcach znajdują się dokumenty, które wskazywać mogą, iż rzeźbę tę wykonał „L. Marconi”. W liście „L. Marconiego” z 1869 r. adresowanym do „Wielmożnego Pana Budowniczego”, czytamy: „Pomimo najszczerzych moich chęci nie mogę osobiście być w Kielcach, lecz przysyłam w miejsce moje ucznia mego którem panom jak najdokładniej płaskorzeźbę osadzi na miejscu”²⁰. Zachowało się także pokwitowanie odbioru 118 rubli, jako należności za dzieło ukazujące św. Józefa, wystawione 19 listopada 1869 r. Pieniądze odebrano z „upoważnienia W. P. Markoniego”²¹. Można przypuszczać, iż mowa tutaj o Leonardzie

¹⁷ M.I. Kwiatkowska, *op. cit.*, s. 207–213.

¹⁸ Archiwum Diecezjalne w Kielcach (dalej ADK), PKK-50, brak paginacji.

¹⁹ *Ibidem*.

²⁰ *Ibidem*.

²¹ *Ibidem*.

Marconim, słynnym w owym czasie artyście, który od początku lat sześćdziesiątych XIX w. prowadził w Warszawie pracownię rzeźbiarską (aż do 1874 r., kiedy to zamieszkał na stałe we Lwowie)²².

Rzeźby Cenglera zdobiące zachodnią fasadę kościoła wzbudzały wielkie zainteresowanie i zachwyty współczesnych (il. 4). Doszło nawet do tego, że zorganizowano zbiórkę na ustawienie latarni, aby figura ukazująca Niepokalane Poczęcie Marii była lepiej widoczna. W „Gazecie Kieleckiej” z 1870 r. czytamy: „na frontonie kościoła od strony zamku po-biskupiego, umieszczoną została roboty rzeźbiarza p. Cenglera w Warszawy z płaskorzeźbie, figura Niepokalanie Poczętej Boga Rodzicy Dziewicy. Jedna z pobożnych stałych mieszkank miasta naszego złożyła w Redakcyi Gazety Kieleckiej kop. 50 jako początek do mającego się uzbierać funduszu, na założenie latarni i na światło przed powyższą figurą. Podając o tem do wiadomości, mamy nadzieję, że myśl ta znajdzie poparcie i przez składanie choćby najmniejszych byle licznych ofiar, wkrótce w czyn będzie mogła być zamienioną. – Redakcja zaś o wszelkich ofiarach na ten cel składanych będzie ogłaszać”²³. Pieniądze zbierano jeszcze w grudniu powyższego roku, o czym skrupulatnie zawiadamiała gazeta²⁴.

The works of Franciszek Ksawery Kowalski and Faustyn Cengler at the Cathedral of Kielce between the years 1869 and 1872

Summary

Between the years 1869–1872 substantial construction works were conveyed at the “cathedral” of Kielce. From 1818 the diocese of Kielce was formally removed and the territory of Kielce belonged to the diocese of Cracow. The Cathedral of Kielce returned to its collegiate title with an addition in the form of “insignis”. Nevertheless, because of the problems of the political nature in 1848 the Bishop of Cracow resigned from ruling of diocese located on the territory of the Kingdom of Poland and delegated his powers within the aforementioned area to father M. Majerczak – the official of Kielce. One year later Majerczak was nominated to the rank of apostle vicar. In the pope’s bull from 23rd February

²² Maria I. Kwiatkowska, Aleksandra Melbechowska-Luty, Igor Simoczkin, *Marconi Leonard*, (hasło w:) *Słownik Artystów Polskich i obcych w Polsce działających (zmarłych przed 1966 r.)*. *Malarze Rzeźbiarze Graficy*, t. V, red. Janusz Derwojed, Warszawa 1993, s. 356–360, tu: s. 357–358; Tadeusz S. Jaroszewski, Andrzej Rottermund, *Marconi Leonard*, (hasło w:) *Polski Słownik Biograficzny*, t. XIX/1, z. 80, red. Emanuel Rostworowski, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1974, s. 603–604, tu: s. 603.

²³ „Gazeta Kielecka”, 20 (1870), s. 154.

²⁴ „Gazeta Kielecka”, 23 (1870): podaje „N.N. z Kielc złożyła w Redakcyi 30 kop. na światło do lampy przed obraz Matki Boskiej, mieszczącej się na frontonie kościoła N.M. Panny”, s. 178.

Il. 4. Faustyn Cengler, *Niepokalane Poczęcie Marii*, rzeźba z fasady zachodniej katedry w Kielcach, fot. Barbara Maria Gawęcka, 2009

1872, pope Pius IX for the first time named the diocese of Cracow within the Kingdom of Poland as the “diocese of Cracow and Kielce”, whereas he remarked that it is ruled by an administrator and apostle vicar. The diocese of Kielce was re-erregated in 1883.

In the article the author uses the term “cathedral” and not the “collegiate”, since it is used in the archival documents from the given period. It may be found in the contracts and bills for the works executed within the church. The object was “restored” in accordance with the plans as well as under the supervision of F.K. Kowalski – at the time performing the function of the Constructor of the Kielce Govern. It has been at that time that the bell-tower was rebuilt, the new signature and side elevations were erected giving them the neo-baroque look, the roof was covered with English steel sheets, the cemetery around the church was given more orderly look, paintings underwent the processes of conservation (amongst others cleaning and vernissage). Carpentry, painting as well as glazing works have also been executed at that time. In 1870 the Warsaw artist F. Cengler signed a contract with the Church Conservation Committee for the execution of sculptures for the cathedral. He made four stone figures of Evangelists which were adjacent to the tower-bell, as well as gypsum bas-reliefs which presented the Birth of the Mother of God, Jesus blessing the whole world as well as the two heads of angels based upon the Western façade. The author ob-

serves that the bas relief presenting St. Joseph with the child Jesus, found on the Eastern façade of the church, is mistakenly attributed to F. Cengler. She presents documents which may confirm the authorship of L. Marconi. The elaboration is mainly based on the archives and publications as well as magazine articles from the beginning of the 20th century. The author shortly presents the art of F.K. Kowalski and F. Cengler which is not connected with the Kielce cathedral.

Il. 2. Fasada zachodnia katedry w Kielcach, ok. 1869 r.,
fot. Barbara Maria Gawęcka, 2009